

ESAGEV

Ekonomik ve Sosyal Düşünce Araştırma Geliştirme Vakfı

Müslüman Doğuda Eğitim Bilim Tarihi Serisi (II)

ESAGEV - Ekonomik ve Sosyal Düşünce Araştırma Geliştirme Vakfı

www.esagev.org | iletisim@esagev.org

+90 (312) 468 46 00

Eskişehir Yolu Ufuk Üniversitesi Caddesi Arma Kule No: 11/34 Çankaya, Ankara

facebook.com/esagev | twitter.com/esagev_org

MEDRESELERİN KURULMASI

Giriş

Ortaçağ nedir? Yüzyıllardır “karanlık” sıfatıyla beraber anılan bu çağ bir zaman da “onlar için karanlık bizim için aydınlık” önermesi ile de tanımlanmıştır. İçerdiği zaman dilimi bakımından insanlık tarihinin uzun dönemlerinden biri olarak Ortaçağ kime göre “karanlık”tı veya neden “aydınlık”tı? Veya bu iki ifrat ve tefrit sıfatlarını üstünde etiketlendiği bu zaman dilimi hangi öncüllerden ötürü karanlık ve aydınlık olmak zorundaydı?

Bu soruların tamamını burada cevaplayamasak da en azından bir kısmının cevabını vermeye çalışacağız. Roma’dan sonra siyasi olarak bütünlüğünü kaybeden Avrupa kıtası Frank devletleri altında kısmen belli bütünlüğe kavuşsa da genel olarak parçalanmışlık hakimdir. Doğu Akdeniz bölgesi ise kısmen Doğu Roma ve Sasani Devletleri arasında taksim edilmiştir. Daha sonra Müslüman Arap hakimiyeti bölgede hızla yayılmış ve Akdeniz’in neredeyse tek hâkimi noktasına gelmiştir. Bu hâkimiyet İran’ı almış ardından Akdeniz’in kuzeyi hariç her tarafını çevrelemiş ve Hindistan’a kadar genişlemiştir. İslam öncesi Hindistan’da siyasi bütünlük olmadığı gibi bölgesel devletler mevcuttur. Çin ise Ortaçağ’ın en güçlü ve en geniş aynı zamanda en müreffeh coğrafyasıdır.

Roma İmparatorluğu’nun yıkılışını müteakip Helenistik mirasın yok olduğu iddiası ile ve 17. yüzyıla kadar ciddi bilimsel ilerlemenin olmadığı inancıyla hala hak ettiği kıymeti elde edemeyen bu zaman dilimini, farklı açıdan incelememiz gerekecektir. Ancak burada maksadımızın dışına çıkmadan yazımızın sınırını tayin etmemiz icap etmektedir. Amacımız ortaçağın aksine "aydınlık" olduğu düşünülen müslüman dünyanın bilim ve eğitim tarihini kısa kısa incelemeyi murat ediyoruz. Altın çağ neden altın çağdı. Bugünlerde İslam literatürü yeniden ortaya çıkarılmaya başlandı. Özellikle Harvard, Oxford, Paris gibi köklü üniversiteler İslam ile ilgili eserlerin mikrofilmlerini kendi veritabanlarında toplayarak yaymaya başladılar. Hala bugüne kadar birçoğundan habersiz olduğumuz bu literatür nasıl oluştu? Ne kadar çalışılırsa çalışılsın hala bu zengin edebiyatın belli bir kısmına ancak vakıf olabiliyoruz. İşin bir diğer boyutu da İslam dininin hakim olduğu toprakların tamamı medeni toplumlar olmadığı halde bu dinin hakimiyetinin güçlendiği yüzyıllarda bu bedevi toplumlar nasıl medeni merhaleye geçebildiler? Evet, iddialı bir giriş oldu ama bu kısa yazımızda en azından temel hususlarını değineceğimiz İslami eğitimin genel manzarasını çizmeye çalışacağız.

1. Bölüm: İslam'ın Toplum Yapısının Eğitim ile Güçlenmesi

A) İlk Eğitim Dönemi ve İçeriği

George Sarton, Ortaçağ için “*sözle ve yazıyla aktarılan geleneklerin tarihi*¹” der. Aslında ilk başta olumsuz bir mahiyette görünse de ortaçağlar gerçekten geleneklerin tarihidir. Burada anlatacağımız hikaye, uzun bir geleneğin ilk perdesi olacaktır. 610’dan itibaren vahiy kaynaklı dünya görüşünün Hicaz bölgesinde neşet etmesinden bu yana gerek bölgesel olarak gerek de küresel boyutta yeni bir sistem veya dünya görüşü husule gelmiştir. Kaynağını vahiyden alan *Kur’an* ile Peygamber ve etrafındaki ilk kuşağın sözleri ve yaşantısının toplamı olan *Sünnet* zemininde yeni bir medeniyet inşası vukuu bulmuştur.

Bu yeni din, beraberinde yeni bir toplum inşası vaat ettiği için iktisadi, sosyal ve siyasi alanlarda yeni bir perspektif sunmuştur. Bütün bu alanların ayrılmaz parçası olan bilim alanında insanlığın bilme yöntemleri, bilgiye ulaşma yolları ve doğru bilginin doğruluğunun belirlenmesi hususlarında da kendisine has yenilikleri de vaz’ etmiştir. Siyasi olarak Arap yarımadasının hem doğusuna hem de batısına doğru yayılma gösteren İslam hâkimiyeti sınırlarında önce İslam’ın kendi doktrininin oturtulması süreci başlar. Evvela *Kur’an* kitaplaştırılır ve çoğaltılır. Ardından *Kur’an*’ın anlaşılması hususunda ilk tefsirler yazılmaya başlanır. Hadisler de Peygamber döneminde genelde yasak olmasından ötürü kâğıda geçirilmese de birkaç istisna mevcuttur. Ancak dünya tarihinde mevcut sözlü aktarım kültüründe kendisine ait önemli yeri işgal eder. Hadislerin aktarımı konusuna burada detaylı girmesek de adeta usta-çırak usulü gibi muhaddislerin öğrencilerine aktarımı ve öğrencilerinin muhaddis olduktan sonra bu aktarımın kuşaklar halinde devam ettiğini hepimiz biliyoruz. Hadis metinlerinin girişindeki *râviler zinciri* (sened) aslında İslami eğitimin iskeletidir.

Ancak hepimizin malumu olduğu üzere Müslüman toplumda bizzat Peygamber’in, etrafındakilere *Kur’an*’ı yorumlaması ve pratiğini aktarması ilk eğitim faaliyeti olarak kabul edilir. Bu faaliyet daha sonra Medine’de *Peygamber Mescidi* (Mescid-i Nebevi) ve *Suffa* ile okullaşmış ve yoğunlaşmıştır. Peygamber’in kendi mescidinde devam ettirdiği ve zamanla **meclis** adı ile klasikleşecek eğitim tarzı, hocanın etrafındakilere şifahen aktardığı kuşaktan kuşağa geçen bir çeşit bilgi transfer usulüydü. Aynı zamanda Mescid-i Nebevi’de sürdürülen bu eğitim, İslam dünyasında camilerin sadece ibadet için değil medreselerin yaygınlaşmasına kadar önemli eğitim merkezleri olmasını sağladı.² Yukarıda bahsedildiği gibi ilk Müslüman kuşaklar, *Suffa* ile başlayan bu gelenek

¹ George Sarton, *A Guide to The History of Science*, Chronica Botanica Company, Waltham, Mass., 1952, s. 26.

² Munir D. Ahmed, “Muslim Education Prior to the Establishment of Madrasah” www.jstor.org. t: 06.02.2013, s. 321.

Kur'an'ın anlaşılması (*tefsir*) ve Peygamber'in sözlerini (*hadis*) toplayıp ezberlemiş ve sonraki kuşaklara aktarmıştır. Bu aktarım kültürü, uzun asır boyunca şeklen değişmeden devam etmiştir.

Suffa, Müslüman eğitim metodunda olması gerekenlerin tespit edildiği bir numunedir. Örneğin, öğrencilerin halka etrafında ders dinlemesi, bazı öğrencilerin orada yatıp kalkması ve ihtiyaç sahibi öğrencilere mali yardım yapılması gibi benzer faaliyetler, İslam tarihi boyunca birçok öğretim kurumlarına örnek olmuştur.

B) Kitap ve Arap Dili

Bu medeniyetin ilk kitabı Kur'an'dır. *El-kitab* veya *Mushaf* gibi yazılar ve sayfalar bütünü tanımlayan bu terimler sadece Kur'an için kullanılmıştır. Peygamber döneminde ilk vahiyler hafızada tutulur veya deri ve kemik gibi parçaların üstünde kaydedilerek muhafaza edilirdi. Kur'an'ın kitap haline getirilişi Halife Ebu Bekir döneminde tamamlandı. Ve bundan sonra Arapça için yeni bir dönem başlayacaktı. Arap dilinin sistematikleşmesi ve ortak bir lehçede bütünleşmesi ancak Kur'an ile mümkün olmuştur.

Sözlü kültürün yaygın olduğu göçebe toplulukları gibi Araplarda da kültür aktarımı hafıza ile mümkün oluyordu. Kendilerinden uzak cetlerini bile rahatlıkla sayabilen Arapların hafızasında yine o dönemin vazgeçilmezi şiir ve edebiyat ürünleri çokça mevcut olup zihinleri sanki antoloji kitabıydı. Zaten köklü şiir geleneği ve onların dilden dile aktarımı İslam'ın temellerinden birisini oluşturan hadis ilminin de temelini sağlamlaştırmaktaydı. Hafızayı etkin kullanma İslam ulemasının ayırıcı özelliğidir. Birçok Müslüman âlimi, hafızasında binlerce sayfayı ezberlemiş ve bunları da hatasız olarak kitaplaştırmışlardı. El-Serahsi, *el-Mesbut* adlı 30 küsur ciltlik eserini hiçbir kitabın olmadığı bir zindanda hatasız yazdırabilmiştir. İslami eğitim metotlarından biri olan ezberleme öyle bir noktaya ulaşmıştı ki hocaların biyografilerinde o kişinin ne kadar kitabı hafızasında tuttuğu bir methiye aracı olmuştur.

Birçok alanda İslam'ın entelektüel zemininin sağlanmaya başladığı süreçte kitaplar da bu medeniyetin kökleri hatta ayırıcı kimliği olmuştur. Kitap, sayfalar, yazı ve yazma eylemleri Kur'an'la özdeşleşmiş ve avamdan havassa kadar bütün Müslümanlarca mukaddes parça olarak takdir edilmiştir. Halen Anadolu'da kâğıtların yere atılması hoş karşılanmadığı gibi onları duvar oyukları gibi yüksekçe yerlere konulmasının altında bu saygı vardır. Hakeza Kur'an'da, satırlar, kalem ve sayfalar üzerinde yemin ifadeleri³ vardır.

³ Kur'an'da bir surenin ismi "Kalem" olup ilk ayetleri: "Kaleme ve satır satır yazdıklarına and olsun ki..."

Bu konu üzerinde önemli çalışmalar yapmış olan J. Pedersen, “bütün kitapların besmele ile başladığı ve Allah’a ve Peygamber’in övgülerle devam ettiği vurgular. Ardından yazdığı eserle alakalı ayetlerle başlayan kitaplar daha sonra çalışmanın başarı ile tamamlanması için Allah’tan niyaz ederek devam eder. Kitap isimleri genelde şiirsel olmaktadır.”⁴

Yine Pedersen, “kitapların genelde rivayetlere dolu olduğunu böylece bilginin kuşaktan kuşağa aktarımının sağlandığı belirtirken kitapların nasıl yazıldığına da açıklık getirir. İlk evre *imla* evresidir ki bu hocanın bir camide halkın ve öğrencilerinin önünde kitabını yazdırmasıdır. Daha sonra *müsvedde* (karalanmış) olan bu kitap, yine öğrencileri tarafından hocaya sesli okutulur ve hocanın onayıyla kitap haline gelirdi. Müsveddenin tersi olan *mübeyyaza* yani kitabı temize çekme işlemiyle de nüsha artık bilim dünyasına hazır hale gelmiş olurdu.”⁵ Genelde hocaların kitaplarını hususi öğrencileri yazsa da bazen *varrâk* adı verilen paralı kâtipler de yaygın bir meslektir.

“Yazı malzemeleri olarak erken dönem Arap kültüründe papirüs (kırtas) ve parşömen kullanıldığı tespit edilmiştir. Hatta ilk Kur’an’ın da parşömeden yazıldığı tahmin edilmektedir. Papirüs Mısır’ın Müslüman ordularca fethedilmesinden sonra iyice yaygınlaşmış ancak Horasan ve Türkistan’ın fethiyle Çin kültürüne dayanan Müslümanlar, kâğıt yapmayı öğrenmişlerdir. Böylece hızla yayılan kâğıt imalatı, büyük Müslüman şehirlerinde önemli kâğıt imal merkezlerinin kurulmasıyla gelişecektir.”⁶

Tarihte medeniyetler kendi ürünlerini çağları aşan aktarım yapabilmek için güçlü dillere muhtaçtır. Bu medeniyet transferi de her dile nasip olmadığı gibi her dil de bu aktarımı yapabilecek altyapıya sahip olamamıştır. Arapça ise eşdeğeri Latince gibi hem mistik ve dini aktarım dili olduğu gibi düşünce ve ifadenin de dili olmuştur. Claude Cahen bu durumu şöyle özetler: “İlk İslam kültürü Arap’tır. Daha sonraki kültürler de -mesela İranlılar- yine Arap kültürü havzasında eserler verdiler. Hatta Arap hegemonyasına karşı çıkanlar bile Arapça yazmaktaydı. Arap edebiyatının kelimece zengindir ve kalpten çok akıl ürünüdür.”⁷ Arap fetihlerinin akabinde yeni müslüman olan topluluklar Arapçayı da benimsemişlerdir. Zamanla Arapça bilmek, Arap olmayanlar için belli bir statü getirmekteydi. Kur’an, Arapçaydı ve o sebeple her müslüman bu Kitabı okumak için en azından Arap alfabesine hakim olması beklenirdi. Arapça Kur’an’ın Müslümanların hakim olduğu topraklardaki tartışılmaz otoritesi aslında Kureyş şairlerinin dilini tutan belagati da önemli bir etkidir. Karen Armstrong da “Kur’an, diğer dillere tercüme edildiğinde bambaşka bir metne dönüşür çünkü

⁴ Johannes Pedersen, *İslam Dünyası’nda Kitabın Tarihi*, (çev. Mustafa Macit Karagözoğlu) Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 37.

⁵ Pedersen, a.g.e., ss. 39-40.

⁶ Pedersen, a.g.e., ss. 61-69.

⁷ Claude Cahen, *İslamiyet 1. kitap*, (Çev. Esat Nermi Erendor), Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, ss. 117-122.

Arapçanın ses ve ifade sanatının çevrilemediğini," vurgular. Ayrıca Armstrong, bir yerde Kur'an, makamı ile okunduğunda onu dinleyenlerin derin hislere kapıldığını da belirtir⁸. Bu sebeple Arapça öğrenimi yaygınlaşmış ve zamanla çok geniş müslüman toprakların tamamının iletişim kanalı haline gelmiştir.

C) İlk Dönemde Eğitim Mekânları

Yukarıda ilk eğitim mekânı olarak Peygamber Mescidi'nden bahsettik. İslam'ın ilk eğitim kurumu *mescid* olup medreseler kurulup yaygınlaşana kadar İslam topraklarındaki en temel eğitim kurumu olmuştur. Müslüman eğitiminde ve dini ritüellerin icrasında cami ve mescid ayrımı yapılmıştır. "Hatib el-Bağdadi, camide hadis dersi vermek için Halife'de izin istemişti. Yani camilerde kimin ne kadar ders vereceğine halife karar verebilmekteydi. Mescid, eğitimin ayrılmaz parçasıydı ki medreseler kurulup eğitim müessesesi olarak müstakil olduğundan bile medreselerde mescidler mevcuttu."⁹ Bu mescidlerde yapılan derslerin şeklen adı *meclis*dir. Bu meclisler genelde hocaların etrafında **halka** olan öğrencilerden oluşurdu. Halka kelimesi İslami eğitimin karakteristiğini gösterir. Bu meclis ve halkalar içinde işlenen derse göre adını alırlardı. Örneğin *halkatu ehl-i hadis* (hadisçiler halkası) gibi. Her halkanın bir hocası olduğu gibi bir hoca birkaç tane halkadan sorumlu olabilirdi. Halkanın genişliği de ders veren hocanın kalitesine bağlıydı. Hocaların halkada ders verebilmesi veya verememesi hususunda Halife'nin önemli yetkisi olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰ Bu ders meclislerine dışarıdan katılımlar serbesttir. Özellikle hadis gibi toplumun sosyal yaşam hakkında sıralı hükümlerin içerdiği dersler çok talep görmekteydi. Bazen halkalar çok kalabalık olurdu ki hocaları sesi her yere yetişmez *müstemli* adı verilen ve hocalarının söylediklerini kelime kelime tekrarlayarak kalabalıklara ulaştıran öğrenciler mevcut olurdu.¹¹ Ancak hukuk (fıkıh) ve dilbilgisi (nahiv) gibi belli ön hazırlık isteyen derslerde katılımlar sınırlandırılmış ve ders verenin tercihinin bırakılmıştır.¹² Öğrenciler istedikleri halkalara iştirak edebiliyorlardı ancak bu serbestlik fıkıh halkalarında yoktu. Çünkü fıkıh halkaları bir mezhebi içerdiğinden öğrenci hangi fıkıh mezhebinin halkasına iştirak ediyorsa o mezhebe uyması gerekiyordu.¹³ George Makdisi, mescidlerin İslami eğitim kurumları içerisinde birer yüksek okul (*college*) olarak tanımlanabileceğini vurgular.¹⁴ Bu iddianın en iyi örneği olarak -İslam

⁸ Karen Armstrong, *A History of God*, Ballantine Books, New York 1994, ss. 144-149.

⁹ Ahmed, a.g.m., ss.324-25.

¹⁰ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2012, ss. 53-54.

¹¹ Ahmed, a.g.m., s. 327.

¹² Ahmed, a.g.m., s. 326.

¹³ Makdisi, a.g.e., s. 55.

¹⁴ Makdisi, a.g.e., s.59.

dünyasının geri kalanının aksine- Endülüs'te medrese sistemi XIV. yüzyıla kadar inşa edilmediğinden yükseköğrenim yine büyük camilerde veya önemli âlimlerin evlerinde icra edilmişti.¹⁵

Medreselerin oluşmasına giden yolda önemli bir adım hanların da eğitim kurumu olarak hizmet etmesiyle atılır. **Hanlar** bu amaçla çok az kullanılsa da içinde ders verilen bir eğitim mekânıydı. Ama hanların eğitim faaliyetleri içerisindeki asıl vazifesi şehir dışından gelen öğrencilerin dersler sürecinde konaklayabileceği yurt gibi bir yer olmasıydı. Zaten mescid+han birleşiminin sonucunda müstakil eğitim kurumu olan medrese vücuda gelmiştir.¹⁶

Mescidlerin yanında bazı **dükkânlar** da Müslüman eğitim merkezlerindedir. Birçok ilim erbabı aynı zamanda ticaretle ve zanaatla iştigal etmişlerdir. Onların dükkânları da akşam namazından yatsıya kadar öğrencilerin toplanıp ilim öğrendikleri mekânlardandı.¹⁷ İlim sahiplerinin kendi yaşasını kendisinin temin etmesi İslam toplumlarında çok methedilen özelliştir. Çünkü böylece hiçbir şahsa veya kuruma velinimet duymayacağı için hakikati savunmanın o âlim için daha kolay olduğuna inanılırdı. Zaten “İslam'ın ilk dönemlerinde uzun soluklu ve içinde maaşlı elemanların olduğu kurum neredeyse yoktur. Çoğunluğu tüccar ve zanaat sahibi olan bilginlerin boş vakitlerinde sürdürebildiği bir eğitim faaliyeti vardı.”¹⁸

Kütüphaneler de bugün modern dünyada eğitimin esas unsuru olduğu gibi Ortaçağ Müslüman dünyada da eğitimin temel ayağını oluşturuyordu. Beyt, dar, hizâne gibi isimlerle anılan (örnek beytu'l-hikme) Müslüman kütüphaneleri genelde Abbasiler döneminde vücuda gelmiş ve ağırlıklı olarak çeviri faaliyetlerinin olduğu bir sürecin ürünleriydi. Zamanla medrese ve camilerin yanına kütüphane yapılması adetten olmuştur. Kütüphanelerde okuma, istinsah etme gibi faaliyetlerin yanı sıra bilimsel müzakere ve münazara toplantılarının da yapıldığı yer olmuştur.¹⁹ Tıp gibi pratik bilimler genelde *maristan* adı verilen **hastaneler**de eğitim verilirdi. Yine tıpla ilgili eğitimler *daru't-tıb* adı verilen müstakil binalarda da devam etmiştir.

İlk dönem Müslüman dünyadaki eğitimi yukarıdaki malumatlarla özetlemeye çalıştık. Ancak İslam dünyası, eğitim macerası daha da girift hale gelecek yeni olaylara gebe idi. Yukarıda bahsedilen eğitim faaliyetleri devam ederken Müslüman devletlerin sınırları İspanya'dan Hindistan'a kadar genişlemiştir. Tabi ki bu tarihlerde insanlık yeni arayışlar içine girecek ve kapılar aralanacak ve

¹⁵ Mehmet Özdemir, Endülüs, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 237.

¹⁶ Makdisi, a.g.e., s. 62.

¹⁷ Ahmed, a.g.m., s. 323-24.

¹⁸ Ahmed, a.g.m., s. 343.

¹⁹ Makdisi, a.g.e., s. 65.

neticede eski köye yeni adetler gelecekti. İmparatorluk olmanın getirdiği çeşitlilik, bir yanda fikri zenginliği diğer taraftan da düşünsel uyumsuzluğu beraberinde getirecektir.

2. Bölüm: Arapça Düşünce Yapısı

A) Hukukun Aktarımı

İslam Devleti'nin sınırları Roma ve Sasani topraklarına hükmederken gayri-müslim unsurlarla Müslümanların iletişimi artmaya başlamıştır. Aynı zamanda da bu kadar geniş coğrafyaya başarılı bir şekilde hükmetmenin yolları da aranıyordu. Emeviler kapsamlı devlet kurmanın çilesi ile kurumsallaşma çabası neticesinde fethettiği topraklarda yaşayan Bizans ve İran gibi muhtelif milletlerden bürokratik insanları devlet görevine davet ederek sorunu çözmeyi umdular. Emeviler böylece devlet bürokrasisi inşasına aşinalık kazanmış olacaktı. Büyük bir devlet kurma idealini taşıyan Emeviler, bunun ilk örneklerini mimaride verdiler. 715 yılında Emevi halifesi I. Velid Şam'da Bizans bazilikasının üstüne *Ümeyye Camii'*ni yaptırmıştır. Bu cami, sanki Hristiyanlığın neşet ettiği Ortadoğu topraklarına artık İslam'ın sahip olduğunu anlatmaktaydı.

Emeviler genişlemesine genişlemişti ancak devlet olarak muhtelif halkların bütünlüğünü sağlayamamıştı. Bürokrasideki çok dilli karmaşayı def etmek ve devletin bütünlüğünün tesisi için Halife Abdümelik b. Mervan, Arapçayı resmi dil olarak ilan etti. Artık bürokrasi, paralar ve bilginin akışı Arapça ile sağlanacaktı. Böylece Kur'an ile başlayan Arapçanın evrenselleşme süreci bu reformla birlikte hız kazandı. Bir taraftan devletin bürokratik zemini Arapça ile yeniden inşa edilirken diğer taraftan da Arap dilinin strüktürel yapısı evrensel hikmetin tabir ve tariflerini anlamlandırılmasının altyapısı hazırlanıyordu.

Müslümanlar bir yandan orta dünyada tarih en hızlı yayılan devletini kurarken diğer yandan da bu yeni dinin temel *nass*ları ve akaitlerini belli bir sistematik içine sokma ve onları geniş coğrafyalara aktarabilme cehdine girişmişlerdi. Emeviler döneminde ve Abbasilerin ilk yıllarında Medine, Küfe ve Kahire şehirleri İslami ilimlerde Müslüman otoritelerin toplandığı ilk merkezler olmuştur. Bu merkezler, yoğun bir şekilde İslami hukukun diğer topluluklara ve kültürlere aktarımına çalışıyor ve aynı zamanda da Müslüman cemiyetinin içinde de bu hukukun muhkem olmasına çalışılıyordu. Daha sonra bu farklılık rey' ve kıyas (akılcı) usulüyle hüküm veren *Küfe hukuk ekolü* ve *nass*lara göre (nakilci) hüküm veren *Hicaz hukuk ekolü* olarak ikiye düşmüştür. Ancak gelişen ve değişen şartlara göre tekrar tekrar zenginleşen İslami hukuk külliyyatı "hukuk okulları" olarak tanımlanan çeşitli metodolojilerde çok sayıda *mezheb* ortaya çıkmıştı. Hülasa edersek İslam'ın ilk periyodunda Müslümanlar bu yeni evrensel dinin hukukunu önce kendi içlerindekiyle daha sonra başka toplumlara aktarımının mücadelesini vermişlerdir. Tabi ki Müslümanların yaşadığı coğrafya

kadim kültürlerin kaynağı olduğundan bu aktarımın istikameti tek yönlü olamazdı ve gerek İslam dünyasında gerek de genel insanlık dünyasında durdurulamaz bir fikri değişimin fitili ateşlenmiştir.

B) Kadim Kültürlerle Tanışma ve Çeviri Faaliyetleri

Çeviri hareketi üzerine önemli çalışmalara imza atmış tarihçi Dimitri Gutas, çeviri hareketinin karakteristiğini “bu çeviri hareketi iki yüzyıldan fazla süre devam etmiş olduğundan gelip geçici fenomen değildir. Kendi dar gündemini zenginleştirme çabası içindeki herhangi bir grubun özel projesi değil; halifeler, emirler, komutanlar, tüccarlar, müderrisler ve bilim adamları gibi toplumun bütün seçkin kesimlerden destek görmüştü. Üçüncü nokta da kamusal ve özel büyük fonlarla destekleniyordu,²⁰” cümleleriyle özetler. Emeviler döneminde devlet zenginleşmiş ve o zamanın zengin tarım ve ticaret noktaları İslam toprakları olmuştur. Bu geniş coğrafya, merkezdeki Arapların yeni tanıştığı dünyalarda nelerin olduğunu öğrenme merakını kamçıliyordu. Çünkü Müslümanların fethettikleri bazı bölgeler, uzun yıllar eserleri telif edildiği, bilimsel çalışmaların yapıp muhafaza edildiği merkezlerdi. Bunlar içerisinde Harran, Urfa, Nusaybin, Cüdişapur, Merv gibi yerlerdi. Zaten hâlihazırda kâğıdı imal etmeyi yaygınlaştıran Müslümanlar için altyapı da hazırды.

Çeviri hareketinden önce bölgedeki bilimsel ve fikri vaziyete hızlı bir göz atalım. Yunan Helenistik bilimi zaten çok önce yani Bizans Ortodoks’unun güçlenmesini müteakip üretimini durdurmuştur. Bazı Bizans İmparatorları, Yunan bilimsel ve eğitim kurumlarını kapatmış veya dini kurumlara tebdil etmiştir. İran’da ise hem Hind hem de Yunan eserlerinin Sasani şahları tarafından tercümesinin yaptırıldığı artık bilinmektedir. Bu çeviri faaliyeti neticesinde belli başlı Sasani şehirleri (örn. Cüdişapur) bilim merkezleri haline gelmiştir. Müslümanlar da dolayısıyla hem Batı’dan (Yunan) hem de Doğu’dan (Fars ve Hind) etkilenecektir.

Eski Babil topraklarının üstüne Bağdat’ı kuran Abbasi’nin ikinci halifesi Cafer el-Mansur, gerçek anlamda İslam dünyasında çeviri faaliyetinin başlatan olarak bilinir. Abbasiler birçok noktadan İslam tarihinde ilkleri barındırır. Bunlardan en önemlisi, onlar siyaset olarak zaman zaman belli bir dini ve dünyevi görüşü desteklemiştir. Dimitri Gutas, Abbasi iktidarının Emevilerden farklı olarak yönetsel olarak İslami düşünceyi öncelediği ve böylece onların ihtida hareketlerine çok önem vererek hem devlet kadrolarında hem de sosyal düzlemde “Müslüman” kimliğinin önemli üst kimlik olduğunu çeşitli yollarla gösterdiği anlaşılabilir.²¹ Daha sonra Hilafet topraklarında Müslüman ve gayrimüslim din adamları arasındaki münazaraların hem sözlü hem de yazılı olarak vukuu bulması neticesinde hem çeviriye ihtiyaç artmış hem de ortaya zengin bir literatür çıkmıştır.

²⁰ Dimitri Gutas, *Arapça Düşünce Yunanca Kültür*, (çev. Lütfi Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 16.

²¹ Gutas, a.g.e., ss. 68-69.

El-Mansur döneminde Pehlevice ve Yunanca’dan eser eviren İbn Mukaffa, Kelile ve Dimne’yi Arapçaya kazandırmış ama aynı zamanda zındık ilan edilip öldürülmesiyle kariyeri son bulmuştu. Burada Sabit b. Kurra, Huneyn b. İşhak, Buhtışu ailesi, Fadl b. Nevbaht ve Kusta b. Luka gibi birçok mütercim ismi sayılabilir. Çeviri faaliyetinin kapsamı, Zerdüşt metinleri, Pehlevi ve Hind literatürü d hil, Yunan eserlerini de kapsayan geniş eski dünya literatürünü içermiştir.

Çeviri hareketi, Müslüman dünyada tıp ( rn. Galenos’un eserleri), kimya, geometri, aritmetik ( rn. Diophantus’un Aritmetika’sı), astronomi, haritacılık ve mantık ( rn. Porphyrios’un *İsagoci’s*) gibi ihtiyaç duyulan alanlara yoğunlaşmıştır.²² Her ne kadar felsefe üzerine eviri çok yapılmış gibi görünse de aslında felsefe çevirinin lüks kısmıydı. Çeviri hareketinin bitmesi de artık Arap düşüncesinin kendi ayaklarının üstüne durabileceği inancı ve Arapça’nın da bilimsel dil yetkinliğini geliştirmiş ve zenginleştirmiş olduğuna inancın kökleşmesi idi.²³ eviri hareketleri, kadim medeniyetlerdeki bilimsel düşüncenin Arapçaya intikali olduğu gibi bu dildeki kelime ve kavramların Arapça karşılıkları aranıp bulunarak A. Davutoğlu’nun ifadesiyle Arap-İslam düşüncesinin kadim medeniyetler karşısında “benidraki”nin tamamlanmasına imkân verdi. Zaten Sarton’un da belirttiği gibi Araplar, eserlerini çevirdiği Yunan ve Hind bilim adamlarına saygı gösterseler de onlarla yetinmemiş astronomi, cebir ve trigonometri gibi alanlarda onları eleştirmiş ve bu alanları geliřtirmiřti²⁴.

C) eviri Hareketinden Sonra Kurulan Kurumlar

Çeviri hareketleri sadece yabancı dildeki eserlerin Arapçaya intikali değildir. Bu hareket, Müslüman dünyada bilgi edinme alanlarının çeşitlenmesine ve yeni alternatif kurumların tesisi arayışına girişilmesiyle sonuçlanır. Bunlardan ilki ve en yaygını kütüphaneler olup ilk  rneği de Beytü’l-Hikme’dir. Çeviri hareketleri yönetici elitlerin ve bilim adamlarının bireysel istek ve çabalarıyla da sürse de asıl faaliyet **Beytü’l-Hikme’**de yapılmıştır. Gutas, Beytü’l-Hikme’nin tanımını “El-Mansur döneminde Sasani örgütlenmesini örnek alan Abbasi yönetim mekanizması içerisinde muhtemelen “büro” olarak kurulmuş bir kütüphane”²⁵ olarak vermektedir. Ancak Beytü’l-Hikme ile ilgili birincil kaynakların yeterli bilgi verememesi işiğinden bakıldığında orası ne bir “akademi” ne de içinde çeşitli bilimsel faaliyetlerin, konferansların verildiği bir yerdi.²⁶ Beytü’l-Hikme’yi Abbasilerden ayrılan Fatimiler Daru’l-Hikme adıyla takip edecek ve Müslüman coğrafyanın muhtelif noktalarında kütüphaneler tesis edilmiştir. İslam medeniyeti, kütüphanelerle önlendiği gibi bu medeniyetin çöküşü de kütüphanelerin metruk kalmasındandır. Sadece Bağdat, Kahire ve Endülüs’te değil sahranın

²² eviri hareketi iki asırdan fazla sürdüğünden çevrilen eserlerin listeleri ve muhtevaları konusunda birçok eser yazıldığından burada ayrıca bahsetmek istemedik.

²³ Gutas, a.g.e., s. 148.

²⁴ Sarton, a.g.e., s. 28.

²⁵ Gutas, a.g.e., s. 64.

²⁶ Gutas, a.g.e., ss. 64-65.

ortasında Timbuktu gibi İslam'ın merkezi coğrafyasından uzaktaki merkezlerde bile kitap akışı ve küçük çapta da olsa bilginlere özel kütüphaneler mevcuttu²⁷.

Çeviri hareketinin Müslüman dünyaya kazandırdığı bir diğer alan astronomidir. Bu alan, Harun er-Raşid döneminde Ptolemaios'un Almagest'i (el-Macisti) çevrilerek açılmıştır. Oğlu el-Me'mun ise astronominin icra edileceği ilk kurumları yani rasathanelerin başlangıcını yapmıştır. Şemmasiye **Gözlemevi** (rasathane) Aydın Sayılı'ya göre Beytü'l-Hikme'nin bir parçası olup el-Me'mun eliyle Müslüman emirler, rasathaneler kurma misyonuna sahip olmuşlar.²⁸ Ayrıca Said el-Endelusi'nin aktardığı malumata göre Şam'da da Kasiyun Rasathanesi kurulmuş ve bu rasathanede güneş yılının miktarını, güneşin meylini ve bu meylin merkezi gibi noktaların ölçümü yapılmıştır.²⁹ El-Me'mun dönemi astronomları Benu Musa kardeşler, Dinaveri, el-Battani, gibi önemli isimler sayılmakla beraber el-Me'mun Ptolemy'nin Almagest'ine çok fazla güvenmiş ve onun eserinin ölçümlerini tekrar yapılmasını ve düzeltilmesi gerekenlerin düzeltilmesini istemiştir. Daha sonra İslam dünyasının her yerinde kurulacak olan rasathaneler büyük ölçüde el-Me'mun'un yaptırdıkları örnek alınacaktır.

El-Mansur'un hastalanması sebebiyle Bağdat'a çağrılan İranlı tabip Cibril el-Buhtîşu, zamanla oraya yerleşmiştir. Buhtîşu Bağdat'a gelirken beraberinde Yunan ve Pehlevi tıbbının terkiibinden oluşmuş geniş bir tıp bilimini de Arap dünyasına tanıtmıştır. O sıralar Cundişapur'da hastane ve tıp okulu mevcuttur ancak Harun er-Raşid, Buhtîşu ailesine Bağdat'ta Cundişapur'dakine benzer tıp okulu ve hastanenin (**bimaristân**) kurulmasını emreder.³⁰ Daha sonra Bağdat'ta ve Mısır'da devlet büyüklerinin destekleriyle hastaneler kurulur ve yaygınlaşır. Tıp ilminin insanlara aktarımı ve bilginin yaygınlaşmasındaki gelişme yine çeviri hareketlerine bağlı olarak ve neticesinde gelişmiştir. Suriye'de ve Mısır'da yaygınlaşan tıp eğitim merkezi, *daruttıplar*, hastanelerin eğitim işlevini üstlenmiştir.

3. Bölüm: Okullaşma ve Eğitimin Sabitlenmesi

A) İlk Medreselerin Kurulması

Medrese kavramı, İslami eğitimle özdeşleşmiştir. Sadece eğitim değil İslam'ın kendisinin müşahhas olduğu bir kurum olarak addedilir. Son yıllarda ulusal ve uluslararası boyutta yapılan birçok çalışmalarla medrese hakkında önemli malumatlar derlenip toplanmıştır. Hatta George Makdisi gibi bazı araştırmacılar da İslam'ın medreselerini

²⁷ Brent D. Singleton, "African Bibliophiles: Books and Libraries in Medieval Timbuktu", www.jstor.org, t: 26.03.2015., s.6.

²⁸ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 53.

²⁹ Said el-Endelusi, *Tabakatü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, (çev. Ramazan Şeşen) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 140.

³⁰ Arslan Terzioğlu, "Bimaristan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. 6., s. 163.

Avrupa'nın "üniversite"leriyle mukayese etmişlerdir. Üniversitelerin medreselere ne kadar benzediği veya iki farklı kurumun birbiriyle -varsa- ne tür bir etkileşim halinde olduğu yönünde hala araştırmalar devam etmektedir.

Hindistan'dan İspanya'ya kadar geniş coğrafyanın gölgesinde çeşitli ekonomik özellikleri ve karakterleri olan bölgelerin birbirine bağlanması neticesinde ekonomik iyileşme hissedilmiştir. Akdeniz limanlarının neredeyse önemli bir kısmını elinde tutan Müslümanlar, diğer yandan Hindistan, İran ve Maveraünnehr bölgelerine de hükmettiği için bu birbirinden farklı dünyalar ticaret kanalıyla birleşmiştir.³¹ Ticaret ve tarımda iyileşme şehirlerin zenginleşmesine imkân verirken nüfusun artışı da beraberinde getirir. Eğitim hizmetlerini yeni arayışlara iten bu nüfusun artışı medreselerin kuruluşuna da zemin hazırlar. Tabi ki medreselerin tesisinin en önemli sebebi bu değildir. Ancak cami ve mescidlerin ders dinlemek isteyenlerle dolması ve orada namaz kılmak isteyenlerin ibadetlerini yerine getirememesi gibi bir problem ciddi boyutlara ulaşmıştır.³² Çünkü camilerde *imla* adı verilen eğitim metoduyla dersler anlatılır veya kitaplar okutulup yazdırılır ve ilmi münazaralar da genelde camilerde yapılırdı.³³

İlk medreselerin ne zaman inşa edildiği hakkında yeterli bilgimiz olmasa da 10. yüzyılda görülmeye başlandığına kaniyiz. Ebu Bekir Ahmed es-Sıbgı (ö. 954) tarafından Nişapur'da kurulan *darussünne*³⁴, ilk medrese sayıldığı gibi Büveyhi veziri Ebu Nasır'ın Bağdat'ın batısında kurduğu eğitim merkezinin de ilk medrese sayılabileceği de rivayetler arasındadır.³⁵ Yine Gazneliler döneminde Sultan Mahmud'un kardeşinin sponsor olduğu *Beyhakiyye* ve *Sa'diyye* Medreseleri de bilinen ilk medreseler arasındadır.³⁶

Makdisi'ye göre medrese kurumunun oluşması, hukuk college'ı rolünü üstlenen *mescid* ile onun hemen yanı başında yer alan ve derslerine devam eden öğrencilere yurt imkânı veren *hanın* terkihi neticesidir.³⁷ Her iki kurumun da vakıf temelli birleşmesi de bu görüşe eklenmelidir. "Bu mescid-han kompleksinin yaygınlaşması sürecinde Bedr b. Hasaneveyh el-Kürdi'nin önemli yeri mevcuttur. Önemli bir hayırsever olan Bedr, birçok öğrenci ve hocanın masraflarını karşıladığı gibi İslam eğitim tarihinde önemli bir ilerlemenin mimarı olmuştur. İdaresi altındaki bölgede kurduğu mescid-han kompleksiyle şehir dışından gelen öğrencilerin kullanacağı yurt sistemini yaygınlaştırmış

³¹ Gutas, a.g.e., s. 24.

³² Muhammad al-Faruque, "The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad", www.jstor.org, t: 06.02.2013, s. 254.

³³ Al-Faruque, aynı yer.

³⁴ **Darussünne:** (veya Darulhadis) Hadis ve sünnet eğitiminin verildiği yer. Darulkurra da aynı şekilde Kur'an eğitiminin verildiği yerdir.

³⁵ Nebi Bozkurt, "Medrese", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, cilt: 28, s. 324.

³⁶ El-Faruque, a.g.m., s. 256.

³⁷ Makdisi, a.g.e., s. 67.

böylece onları vakıfla destekleyerek bu kurumlara kalıcılık kazandırmıştır.”³⁸ Birçok mescid-han kompleksinin destekleyicisi ve banisi olan Bedr gibi birçok hayırsever o dönemlerde bu eğitim odaklarının yaygınlaşmasına imkân vermiştir.

Medrese inşası aslında Müslüman Türk devletlerinin uyguladığı bir kampanyadır desek yanlış olmaz. Karahanlı ve Gazneli döneminde hem devlet adamlarının hem de yönetici elitlerin destek ve katkılarıyla medrese inşası kültürü yerleşmiştir. Bağdat Nizamiye’den önce Müslüman doğu topraklarındaki medrese sayısının otuzu geçtiği tespit edilmiştir.³⁹ El-Faruque ilk medreselerin Fatimi ve Büveyhi yönetimi altında Şia’nın hukukunu oluşturmak ve yaymak maksadıyla kurulduğunu naklettiği gibi yine medreselerin Şia ve Sünni devletlerin birbiriyle giriştiği hukukun aktarımı rekabeti sırasında yaygınlaştığını da ekler.⁴⁰ Zaten Kahire’deki camilerin (el-Hakim, el-Ezher ve el-Müeyyed Camileri gibi) hem cami hem de medrese işlevi gördüğü için G. Makdisi, onlara medrese-cami demiştir.⁴¹

Kuzey Afrika’da eğitim kurumları en az Müslüman merkez coğrafyasındakiler kadar eskidir. Tunus’un Kayravan şehrinde kurulan el-Camiu’z-Zeytune’de (Zeytin Camii) 737 yılında kurulan *Zeytuna Medresesi*, Kuzey Afrika’nın (Ifrikiyye) ilk eğitim merkezlerinden olup bugün de işlevini sürdürmektedir. Babası zengin bir tüccar olan Fatıma el-Fihri tarafından 859 yılında Fas’ta kurulan *Karaviyyin Medresesi*, bugüne kadar devam eden en eski İslami eğitim noktalarındandır. Maliki mezhebinde eğitimin verildiği bu medrese bugün dünyanın uzun soluklu en eski üniversitelerinden sayıldığı gibi hala sisteminde fazla değişiklik göstermemiştir. Büyük bir kitap koleksiyonunun muhafaza edildiği bu medreseye devlet yardımları hiç aksamadan devam ettirilmiştir. Ancak bu medreseler kurulurken medrese hüviyetinde olmayıp zamanla medreseleşmiştir.

B) Selçuklular ve Nizamiye Medreseleri

Selçuklu iktidarı Orta Asya’dan gelip Maveraünnehr, Horasan ve özellikle İrakeyn bölgelerinde siyasi istikrarı sağladıktan sonra Alp Arslan ve Melikşah döneminde İslam dünyasında yeni bir hamle başlattı. Şia Fatimilerin Daru’l-Hikme ve Ezher gibi önemli eğitim merkezlerinde yetiştirdiği yetkin Şia uleması, Sünni topraklarını tehdit eder boyuta ulaştığında Sünni Selçuklu Türkleri, vezir Nizamülmülk’ün bahusus ilgilenmesiyle Sünni hukuk eğitimi veren medreselerin yaygınlaşmasını gündeme aldı. Nizamülmülk’ün bu hamlesi İslam düşüncesinde önemli değişimlere de sebep olacağı muhakkaktır. Çünkü bu yeni eğitim kurumu, İslami ortodoksinin oluşumuna önyak olacağı gibi aynı

³⁸ Makdisi, a.g.e., ss.69-70.

³⁹ Bozkurt, a.g.m., s. 324.

⁴⁰ El-Faruque, a.g.m., s. 254.

⁴¹ Makdisi, a.g.e., s. 57.

zamanda Müslüman dünyadaki d şunsel farklılıkları ortadan kaldıracaktır. İhsan Fazlıoğlu, Türklerin İslam'a yaptığı kritik katkılarını ve medrese teşkilatlanmasında etkin rolünü vurgulamak için Türklerin müslüman olduğu zaman diliminde İslam dünyasının hem akli hem de vicdani olarak parçalanmış ve dini ve fikri okulların ardında birbiriyle adavet içinde olduğunu belirtir.  nce siyasi olarak İslam dünyasındaki parçalanmışlığa son verirken dini ve fikri olarak da bunları "ortak dil"e dökmek ve bu ortak dili eğitim ve  ğretim vasıtasıyla nesillere aktarabilmek için medreseleri kurmuşlardı.⁴²

Ayrıca Nizamiye medreselerinin kurulacağı saha (Horasan ve Maver nnehr bölgesi) Buhari ve Müslim gibi önemli muhaddisleri çıkararak, Hanefi ve şafi fakihlerinin yetiştiği ve aynı zamanda Mutezile, Eř'arilik ve Maturidilik ekollerinin köklendiği; Kelam ve Tasavvuf gibi dini-felsefi hareketlerin, Meşşailik, İşrakilik gibi felsefi akımların ve El-Fergani, El-Biruni, İbn Sina, Ebu'l-Vefa ve  mer Hayyam gibi önemli düşünürlerin faaliyetlerini yürüttüğü coğrafyadır.⁴³

Selçuklu medrese tarzı, İran, Horasan ve Maver nnehr bölgesinde yavaş yavaş kendisini gösteren *h nk h* adlı eğitim kurumları ile Semerkand ve Buhara'da yapılmış ilk medrese mimarisinin geliştirilmiş versiyonu olup bu medreselerin adedi Selçuklu topraklarında 70 küsur olduğu iddia edilmiştir. ⁴⁴ Nizamiye Medreseleri'nin Eř'ariliği yayma amacıyla kurulduğu iddiası Goldziher tarafından dillendirilse de G. Makdisi bu iddiayı reddetmektedir.⁴⁵ Ancak bu konuda kaynaklar bizi yeterince aydınlatmasa da kendisi de şafi olan Nizam lm k' n şafi fikhını yaygınlaştırma amacının aşkar olduğu ve bu medreselerin Eř'ari  limleriyle sıkı teması göz önüne alındığında bu iddianın tamamen yersiz olduğunu da söyleyemeyiz.⁴⁶ Nizam lm k' n devlet politikası yaptığı bu projenin ilki Nişapur'da kurulmuş ve 1067'de Bağdat'ta kurulan Nizamiye ise bu oluşumun en büyük örneğidir. Ancak İslam tarihinde neredeyse her kurumun başına gelen akıbet Nizamiye medreselerinin de başına gelir. Nizam lm k' n öldürülmesinden sonra bu geniş medreseler ağı, bir süre daha işlevini s rd rm şe de zamanla metruk binalar koleksiyonuna dönüşmüştür. Ancak medrese inşa politikası Selçuklu bakiyesi devletlerde de devam etmiştir.

Hem eğitim tarzıyla hem de mimari üslubuyla Doğu Müslüman coğrafyasının mümtaz karakteri olan medreseler, Selçuklu bakiyesi devletler eliyle Anadolu, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar doğudan batıya bir hareket sergilemiştir.

⁴² İhsan Fazlıoğlu, Kayıp Halka, Papersense Yayınları, İstanbul 2014, ss. 132-34.

⁴³ Daha detaylı bilgi için bkz: *History of Civilizations of Central Asia*, C. IV.. Ed. C. E. Bosworth and M. S. Asimov, UNESCO Publishing. Qu tigny (FR) 2000.

⁴⁴ A. K. Mirbabaev, vd. "The Development of Education: Maktab, Madrasa, Science and Pedagogy", a.g.e., s. 37.

⁴⁵ G. Makdisi, Goldziher'in teorisini tenkit ederken Nizamiye'de ders veren ilk müderris olan el*şirazi'nin kesinlikle Eř'ari olmadığını belirttiği gibi, medresenin kuruluş amacının da 4 hukuk okulundan biri olan şafi mezhebinin tedrisinin yapıldığı bir hukuk college'ı olduğunu belirtir. A.g.e., ss. 429-31.

⁴⁶ el-Faruque, a.g.m., s. 260.

C) Muhtelif Bölgelerde Medreseler

Bağdat'ta Nizamiye medreseleri tesis edilmişti ama Selçuklu'nun çöküşü Nizamiyelerin de sahneden çekilmesine sebep olmuştu. Ancak bu vaziyet, bölgedeki eğitim hayatını kesintiye uğratmamış ve yeniden büyük medreseler inşa edilmeye devam etmiştir. Bunlardan birisi de *Mustansiriye Medresesi*'dir. Halife Mustansır Billah tarafından yaptırılmış olan ve dört Sünni mezhebe göre eğitimi veren, içinde daru'l-hadis, daru'l-kurra ve zengin bir kütüphanenin yer aldığı ve ara sıra kesintiye uğrasa da bugüne kadar eğitim verebilen bir medresedir.

Anadolu'da medrese geleneğinin ne kadar yaygın olduğunun tezahürü, hemen her şehirde görülen tipik Selçuklu medreseleri bizlere göstermektedir. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi Rum Selçuklularının büyük şehirlerindeki medreseler, tipik Horasan mimarisinin küçültülmüş hali gibidir. Anadolu'da medrese inşası o kadar yaygınlaşmıştı ki İlhanlı döneminin yarattığı korku ve karanlık yıllarda bile birçok muhtelif şehirde medreseler yükselmişti. Metin Sözen, Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu'da tespit edilen mevcut medrese sayısının 139 adet olduğunu aktarmıştır.⁴⁷ Konya'da Karatay, Sivas'ta Buruciye, Kayseri'de Hunad Hatun Medreseleri buna örnektir. Anadolu'da medrese ağı, genelde Anadolu Selçukluları himayesi altında yaygınlaştığı gibi Artuklular ve Danişmendliler de bugün hala ayakta olan birçok medresenin banisi ve hamisi konumundaydı.

Suriye'de medrese ağının kurulmasında Nureddin Mahmud Zengi'nin faaliyetlerinin katkısı çoktur. Nureddin Zengi, Şam'da ilk medrese kuran kişi olduğu gibi bu medrese ağı Suriye'nin tüm şehir ve beldelerine yayılmıştır. Bunların en meşhuru ise Şam'daki *En-Nuriyetu'l-Kubra*'dır.⁴⁸ Zengilerin ardından Ortadoğu'yu yöneten Eyyubiler de medrese inşasında önemli katkılar sunmuştur. Başta Selâhaddin olmak üzere Eyyubi sultan ve devlet adamlarının Şam, Levant ve Mısır'da medreseler yaptırmıştır. Ayrıca Salahaddin, Fatimilerden aldığı Kahire'deki Şia mezhebi çerçevesinde kurulmuş El-Ezher Medresesi'ni Sünnileştirmiştir. Eyyubiler döneminde sadece Şam'da 90 tane medrese bulunduğu rivayet edilmiştir.⁴⁹

Orta Asya'nın batısı **Horasan** ve **İran** bölgelerinde Nizamiye Medreselerinin geniş çaplı etkisinden bahsettik. Ancak bölgenin asıl kırılma noktası Moğol istilası ve getirdiği siyasi ademiyettir. Ancak bu siyasi değişimin yarattığı ekonomik düşüş yavaş yavaş kendisini toparlar ve bazı Moğol valileri müslüman eğitim sistemini kaldığı yerden devam ettirirler. Bunların içinde en önemlisi İlhanlıların Nasireddin Tusi için yaptırdığı Merağa rasathanesi ve

⁴⁷ Metin Sözen'den aktaran, N. Bozkurt, a.g.m., s. 325.

⁴⁸ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul 2003, s.86.

⁴⁹ Bozkurt, a.g.m., s. 325.

medreselerdir. Müslüman olan Gazan ve Olcaytu Hanlar İran'ın birçok yerinde medrese inşa ettirmiştir. Hatta hem devlet adamı hem de bilgin olan Reşidüddin Fazlullah'ın Tebriz'de inşa ettirdiği *Rebi'-i Reşidi* mahallesi aslında içinde medrese ve kütüphanenin olduğu bir bilim ve sanat merkezi sayılabilir. Moğollar her ne kadar doğu Müslüman coğrafyasının bilimsel üretim ve transferinde ciddi bir kesintiye yol açmış olsalar da bunları telafi etmek için harcanan mesailer de göz önünde bulundurmaya gerekir. Merağa Rasathanesi ve orada yapılan çalışmalar bu kesintinin telafisinin mümkün olduğunu göstermiştir.

Hindistan bölgesinde ise ilk medreseler Gur hâkimiyeti altında 12. yüzyılda teşekkül etmiştir. 1192 yılında Muizuddin Guri tarafından yaptırılan medreseler bölgenin bilinen en eski medreseleridir.⁵⁰ Gurlular ve bölgede kurulan diğer emirliklerle medrese eğitimi yaygınlaştırılrsa da Babür Devleti, bu eğitimin güçlendiği dönemdir. Ayrıca Orta Asya ve İran'dan buraya gelen âlimler, Hindistan'da eğitimin ilerlemesinde önemli katkılar sağlamıştır.⁵¹

Kuzey Afrika ve Mağrip'te medrese kurumu geç gelse de Tunus'ta *Şemmaiye* ve Fas'ta *Saffârin* Medreseleri de 13. yüzyıl kurumudur.⁵² Yukarıda bahsettiğimiz Zeytuna ve Kavariyyin medreseleri, medrese hüviyetini geç elde etmişlerdir. Mimari açıdan oldukça farklı bir tarz sergileyen Kuzey Afrika coğrafyası özellikle Fas ve Tunus'ta *Bin Yusuf, el-Attârin, Ebu İnaniye* Medreseleri gibi önemli ve seçkin örneklerle doludur.

D) Medrese Mimarisi

Medrese mimarisi denildiğinde aklımıza ilk **eyvan** gelmesi gerekir. Eyvan, üç tarafı duvarla kaplı bir tarafı da avluya bakan dersliklerin adıdır. Genelde açık olan tarafı kavisli veya keskin kemerle çevrilidir. Genelde medreseler, özelliklerinden bahsedilirken kaç eyvanlı olduğu vurgulanmaktadır. Bugüne kadar gelebilen medreselerin yapı şekillerine baktığımızda Selçuklu medrese mimari tarzının avlusu açık ve avlunun etrafının eyvanlarla çevrili yapılar olduğunu görürüz. (Bu tarzın Türkiye'deki örneği Konya Sırçalı Medrese ve Sivas Buruciye Medresesi'nde mevcuttur.) Bu eyvanların birbiriyle kesiştiği köşelerde hücreler olmakta orada müderris ve öğrenciler ikamet etmektedir. Yine bu hücreler, bazen derslik olarak kullanılmıştır. Özellikle Orta Asya ve Horasan'da yapılan medreselerin kendisine münhasır karakteristiği devasa tac kapılarının olmasıdır. Çinilerle veya mukarnasla tezyin

⁵⁰ Abdülhamit Birışık, "Medrese"(Hind Alt Kıtasında), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c. 28, s. 333.

⁵¹ Birışık, aynı yer.

⁵² Bozkurt, a.g.m., s. 325.

edilmiş bu büyük kapılar bugün ayakta kalmış haliyle Semerkand, Buhara gibi Türkistan coğrafyasında, İran ve Anadolu’da görebiliriz.

4. Bölüm: İslami Tedrisat Metodu

A) Dersler

Yukarıda bahsedildiği üzere medrese öncesi eğitimin ağırlığı mescidlere verilmiştir. Henüz ne müfredat ne de planlama konusunda bir tanzim ve tesis olmadan önce buralardaki eğitim çoğunlukla hocaya bağlıydı. Genellikle sabah namazı öncesi veya sonra başlayan bu dersler bazen öğle namazı sonrasına kadar sürdüğü gibi güneşin batışına dek uzadığı olurdu. Dersi takip etmek ve zamanında katılmak bir öğrenci için önemliydi ancak bazı zamanlarda şehir dışından gelen öğrencilerin derslere geç kalmasına tahammül edilirdi.⁵³ Öğrencilerin nereye isterlerse oraya oturmaları serbestti ancak hocanın yanı ve önüne sadece hocanın karar verdiği otururdu. Halkada hocaya en yakın olan öğrenci bilgice de diğerlerinden üstün olduğu kabul edilirdi. Ayrıca derslerde sıkı bir ahlak kuralları geçerliydi. Bazen eğer öğrenci hocanın sözünü iki kere keserse dersten kovulurdu.⁵⁴ Derse devam etmek, öğrenciden beklenen ödevlerden birisiydi. Yatılı öğrencilerin geceleri dışarılarda fazla vakit harcamaları hoş karşılanmazdı.⁵⁵

Tahsil süresi ile ilgili düzenleme, medrese öncesi bu dönemde henüz netleşmemişti. Özellikle hadis gibi yüklü bir malumat ve uğraş gerektiren ilimlerin yıllarca sürdüğü olmuştur. Tahsil süresi eğitim alan öğrencinin zekâ ve kabiliyetine bağlı olarak değişirdi. **İcazet**, mezuniyet belgesi olup aldığı dersi dinlediğinin (sema') belgesiydi Aslında başka bir açıdan da hocanın otoritesinin öğrenciye geçişiydi. İcazet, ya hocanın kendi kitabından veya notlarından sorular sormasıyla, ya da öğrenciye okutulan kitaplardan sorularla ya da bir ders şeklinde anlatımdan sonra başarılırsa verilirdi.⁵⁶ Bu dönemde *hadis, nahiv, fıkıh ve tefsir* İslami eğitimin temel bilimleriyle ve özellikle hadis, fıkıh ve nahiv disiplinlerinde ciddi ve hızlı ilerlemeler görülmekteydi.

Bazı ilim talipleri bulunduğu yerdeki eğitimle yetinmeyerek ilmi seyahatlere çıkmışlardır. Bu ilmi seyahatler (**rihle**) Müslüman toplumlarda yaygın olmuş ve bu hususiyet de âlimlerin biyografilerinde methedilen hususlardan sayılmıştır. Bugüne kadar otoritesini sürdürebilen Müslüman ulemanın çoğunluğu, şehir şehir bilim merkezlerini dolaşmıştır. “Âlimler arasında yazılmış pek çok kitap, genç yaşlı herkesi İslam dünyasının bir ucundan öbür ucuna gitmeye teşvik eden yoğun

⁵³ Ahmed, a.g.m., s.338.

⁵⁴ Ahmed aynı yer.

⁵⁵ Makdisi, a.g.e., s.155.

⁵⁶ Ahmed, a.g.m., s. 330.

bir öğrenim hayatı izlenimini bırakır.”⁵⁷ Tabii ki tedrisat için yapılan bu seyahatin temelinde hangi ilim disiplini olursa olsun Müslüman topraklardaki bütün ilmi faaliyetler Arapça ile yapılırdı. İslam dünyasının uzun asırlar boyunca *lingua francası* olan Arapça, eğitimde ilerlemek isteyen her öğrencinin bilmesi Őart koşulan bir dildi. İslam dünyasında  rneğin Semerkant’ta yapılan ilmi münazaraya Kayravanlı birisi rahatlıkla iştirak edebilirdi. Bugün Avrupa’daki Erasmus sisteminin tıpatıp aynısıydı. Nasıl ki bugün Belçikalı bir  ğrenci İspanya’daki bir  niversiteden İngilizce sayesinde ders alabiliyorsa aynı durum Müslüman ortaçağı için geçerliydi. Ayrıca herhangi bir Müslüman, rahatlıkla arzu ettiği bir Müslüman devletin sınırlarından geebiliyordu. Çünkü o dönemde Müslümanlık aynı zamanda vatandaşlıktı. Rihle sayesinde muhtelif Müslüman toplulukları farklı görüşlerden haberdar oluyorlar ve entelektüel alışverişin neticesinde zengin ve engin bir bilgi havuzunun oluşmasına imkân veriyorlardı.

Müslüman eğitim sisteminde hem medrese öncesi hem de medrese sürecinde ağırlıklı olarak dini ilimlerin tahsili yaygın ve ana gaye konumundadır. Yapılan bilimler tasnifinde dini ilimler (fıkıh, tefsir, hadis, kıraat) ilk sıraya konulmuş ve onlara yardımcı ilimler de ( rn. edebiyat, mantık, cedel) de ikinci sıradadır. *Ul mu’l-kadime* veya *ul mu’l-ev il* adı verilen eviri hareketlerinden sonra sadır olan (aritmetik, tıp, astronomi) ilimler de öğretilmesi gereken ilimler listesindedir.

Tabii olarak k ğit Müslüman coğrafyada Abbasilerin orta dönemlerinden sonra yaygınlık kazanmıştı. Bu nedenle ilk Müslüman eğitimi, *sema* adı verilen hocalarının dediğini sadece dinlemek ve onları hafızada tutabilmek üzerine kuruluydu. Kitaplar yaygınlaştıktan sonra bile **hafıza** İslam bilginlerinin mümtaz aracı olmuştur. İslam ulemasının hafızada tuttuğu sayfaların adedi cidden ürkütücü rakamlar içermektedir.  rnek verirsek Ebu Bekir b. Enbari’nin Peygamber’le ilgili 45.000 sayfa rivayeti ezberden yazdırdığı ve yine kendi ifadesiyle 13 sandık dolusu kitabı ezberden okuyabildiği söylenmektedir.⁵⁸ İslami eğitim sisteminde Makdisi’nin derlediği malumatlara göre: “ilk sırada **ezberleme** geliyordu. Sonra **tekrar**, ardından **kavrama** ve ona müteakip **müzakere** fasılları oluyordu. Nihayet  ğrenilen Őeylerin yazılması bu sürecin tamamlanmasıydı. Onlarca kitabı hafızasında tutan âlimlerin öğrencileri de hocalarının kitaplarını veya hocaların uygun gördüğü kitapları ezberlemekle mükellefti. Bir  ğrenci hocasının tavsiyeleri arasında Őunları not etmişti: “Bir kitabı okurken onu ezberleyebilmek için elinden gelen çabayı sarf et ve onu çok iyi korusun. O kitabın bir anda kaybolduğunu düşün. Bundan hiç etkilenmemeli ve onsuz yapabilmelisin.”⁵⁹ Tekrarlamak, bilgiyi hafızada tutmanın bir diğer önemli eylemlerden birisidir. Tekrarlar bazen bireysel yapıldığı gibi bazen

⁵⁷ Pedersen, a.g.e., s. 36.

⁵⁸ Pedersen, a.g.e., s. 40.

⁵⁹ İbn Ebi Usaybi’a’dan aktaran Makdisi, a.g.e., s. 149.

de öğrencilerin karşılıklı birbirlerine okuyup anlatarak da yapılırdı. Kavramak ise hafızada tutulan yığın malumatların anlamlı bir şekilde zihinde oturtulmasıydı. Yani ezberlemek bilgiyi muhafaza etmekse kavramak da muhafaza edilen bilgiyi kullanılır hale getirebilmektir. Müzakere de öğrenilen bilgiyi başkasıyla tartışabilmek, başkasına aktarabilmek gibi eylemlerin ifadesidir. Öğrenciler derslerden sonra öğrendikleri ve ezberledikleri bilgileri birbirlerine okuyarak ezberlerini kuvvetlendirmişlerdir. Son aşama ise “defter” olup öğrenilmiş, hafızaya atılmış ve müzakere edilmiş malumatların kalıcı olması için yazıya dökülmesidir. Böylece bilgiler eksiksiz olarak bir sonraki kuşağa aktarılabilirdi.”⁶⁰

Yukarıda bahsedilen bilgi edinme yollarının hem medrese öncesi hem de medrese döneminde devam ettiğini söylemiştik. Medresede tatil günleri genelde medreseye ve bölgeye göre değişiklik gösterirdi. Bazı medreselerde haftada üç gün (örn. Salı, Cuma ve Cumartesi) bazılarında iki gün tatil verildiği olurdu.⁶¹

Medrese ve diğer eğitim kurumlarının koruyucu vakıfları öğretim elemanlarının maaşlarını düzenli bir şekilde verdiği olmuştur. Ancak İslam’ın ilk dönemlerinde eğitim finansmanı kısmen öğrenciler tarafından karşılanıyor ve bu da genellikle külfetli olduğu içine bu dönemde hem öğretim üyeleri hem de öğrenciler kıt kanaat geçiniyorlardı.⁶² Bugünlere kadar gelen bir tartışma da öğretim görevlisinin öğrencilerden ücret tahsil etmesinin caiz olup olmadığıdır. Birçok hadis âlimi öğrencilerden ücret almadıklarından ötürü kendilerine verilen maaşların yeterli olmaması nedeniyle geçim sıkıntısı yaşamaktaydı. Çünkü içinde Gazzali’nin de bulunduğu bazı ulema öğrencilerden para alınmasının haram olduğuna hükmetmişti.⁶³ Yine de kısmi ücret alınmasının caiz olduğuna dair fetvalar da çıkmıştı. Ancak yine de öğrencilerden belli bir ücret alınmaktaydı. Hatta bu ücretlerini ödeyemeyen öğrencilerin derslerden mahrum edildiğine dair rivayetler de mevcuttu.⁶⁴

Öğrencilerin durumu ise daha kritik oluyordu. Sultanlar, devlet büyükleri ve diğer zenginler ders veren ve ders alanlara mali yardımlarda bulunmaktaydı. Bazı zengin hocalar (örn. Ebu Hanife), kendi öğrencilerine mail yardımlarda bulunduğu da görülmektedir. Bazı zengin öğrencilerin fakir arkadaşlarına yardım etmek için kaynak oluşturduğu da kayıtlara geçmiştir.⁶⁵

⁶⁰ Makdisi, a.g.e., ss. 163-171.

⁶¹ Makdisi, a.g.e., ss. 156-57.

⁶² Makdisi, a.g.e., s. 241.

⁶³ Makdisi, a.g.e., s. 243.

⁶⁴ Ahmed, a.g.m., s. 342.

⁶⁵ Ahmed, a.g.m., s. 343.

B) Kadrolar

Medreselerde lisans düzeyi diyebileceğimiz 4 yıllık fıkıh eğitimi mevcut olsa da aslında belli bir eğitim süresi yoktur.⁶⁶ Genelde eğitimin tamamlandığını ve ders verebilme yetkisine sahip olduğunu tescil eden icazet belgesi, hocanın kanaatine göre verilirdi. Bir müderris ihtisas öğrencilerini en iyi öğrencileri arasından seçerdi yani her öğrenci fıkıh eğitimini tamamladığında ders verebilme yetkisine sahip olamıyordu.⁶⁷

Medreselerde kadrolar bugünkü yükseköğretimdeki gibi çeşitli değilse de yine işlevine göre dağılmış birçok kadro bulunmaktaydı. Genelde birkaç odayı geçmeyen medreselerde çoğunlukla bir öğretim üyesi (**müderris**) bulunduğu gibi zamanla büyüyen medreselerde müderris kadrosu genişlerdi. Müderrisin yerine vekâlet eden kişi de *naibu'l-müderris* olarak anılır ve bu kişinin de eğitimini tamamlamış ve alanında yetkin olması gerekirdi.⁶⁸ **Muid** adı verilen kadro da müderrisin verdiği fıkıh dersini öğrencilere tekrar etmek ve öğrenciler tarafından açıklanmasını sağlamak olduğundan bu kişi ihtisas öğrencisi olabileceği gibi eğitimini tamamlamış ve kendisinde fıkıh kürsüsü olmayan fakih de olabilirdi.⁶⁹ Bazen bu kadroya *müfid* ismi verilmiştir.

Hadis eğitiminde ise ders veren hocaya şeyhu'l-hadis veya şeyhu'r-rivaye denildiği gibi bu hocanın yardımcısına da **müstemli** adı verilirdi. Müstemli, hoca hadis imla ettirirken hocaya yardımcı olmak ve onun dediklerini kelime kelime öğrencilere tekrar etmekle mükellefti. Yine burada da müfid kadrosu bulunur ve hocanın dersini, dersten sonra öğrencilere izah eder ve tekrarlardı.

Nahvi de gramer dersi veren üst düzey öğretim üyelerinin unvanıydı. Şeyhu't-tıb, şeyhu'l-kıraa gibi isimler de öğretim üyesinin ihtisas alanına göre oluşturulmuş terkiplerdi. Muhaddis ve müfessir unvanları da yine medreselerde ders veren öğretim üyeleri için kullanılmıştır.

Ayrıca medresede yoklamadan sorumlu (katibu'l-ğaybe) kayıtlardan sorumlu (zabitu'l-esmâ') ve yazı ve kitap işlerinden sorumlu (nasih ve verrak) gibi kadrolar da mevcuttu.

Öğrenciler de konularına göre isimlendiriliyordu. Başlangıç seviyesindekiler *mübtedi*, orta seviyedekiler *mutavassıt*, son seviyedekiler de *müntehi* olarak isimlenmiştir.⁷⁰ Dersi, sadece dinleyici

⁶⁶ Makdisi, a.g.e., s. 158.

⁶⁷ Makdisi, a.g.e., s. 153.

⁶⁸ Makdisi, a.g.e., s. 279.

⁶⁹ Makdisi, a.g.e., s. 284.

⁷⁰ Makdisi, a.g.e., s. 257.

olarak alan öğrencilere *müstemi'* adı verilirken dersle iştigal eden öğrencilere de *müştegil* adı verilmişti.⁷¹

Sonuç

Osmanlılar, Babürler, Memlukler ve Safeviler; geç ortaçağın büyük Müslüman devletleri, devlet için gerekli kadro ihtiyacını temin etmek ve kendi devletin resmi düşüncesini halka aktarmak için medrese sistemini yaygınlaştırmışlardı. Devlet eliyle açılan bu medreseler tabi olarak belli bir çizginin takip edildiği standart bir noktada devam etmişti. İhsan Fazlıoğlu'nun da belirttiği gibi Osmanlı düşünce yapısının pratikten çok teori üzerinde ilerleyişi aslında medreselerin zemin hazırladığı bir sonuçtu. Bu sebeple pratiğe daha fazla önem veren modern paradigmanın Avrupa'dan dünyaya yayılması, medreselerin otoritesinin çökmesine neden olmuştur.

Bugün halen dünyanın belli noktalarında “medrese” adı altında eğitime devam eden müesseseler mevcuttur. Gerçi bugün medrese adı radikal Müslüman çevrelerle özdeşleştirilmiş olup Afganistan, Pakistan ve Hindistan coğrafyasını da akla getirmektedir. Zaten medreseler hakkında olumsuz düşünceler zaten hem doğuda hem de batıda fazlasıyla yaygındır. Statik kurumlar olarak telakki edildiği gibi skolastik dönemin temsilcisi olarak görülmeleri de bu mefhumun tezahürüdür.

Medrese kurumu Türk eğitim tarihinde 1900lerin ilk çeyreğine kadar etkisini sürdürmüş bir kurum olduğundan nazar-ı dikkate müstahak olmalıdır. İstanbul'da açılan *Daru'l Hikmeti'l İslamiye* ile Konya'da açılan *İslah-ı Medaris-i İslamiye'*yi anlamak için bu uzun geçmişi bilmek gerekir. Medreseler, İslam hukukunun ve Müslüman hayat ve dünya yorumunun derlenip toplandığı ve aktarılır hale getirildiği mekânlardı. Medreseler, mevcut kitapların öğrenciler tarafından nesiller boyunca ezberlenmesi değildi. Kitap ve metin üzerinde ilerleyen ortaçağlar düşüncesinin uzun yıllar teori zemininin oluşturulmaya çalışıldığı yer olmuştur.

⁷¹ Makdisi, a.g.e., s. 261.